

сили, які ще під час президентських виборів підтримували політику Народної єдності, не лише не змінили свого ставлення до уряду, а навпаки – ще більше консолідувалися та утвердилися у своєму виборі.

Березневими виборами для США були вичерпані всі законні та мирні шляхи усунення Альєнде в найближчий час. Відповідно, є підстави зробити припущення, що у Сполучених Штатах лишилися два варіанти подальших дій: або змиритися з існуванням лівого уряду в Чилі, залагодити конфлікт і чекати ще три роки до наступних президентських виборів, без будь-яких гарантій, що тоді ситуація кардинально зміниться, або вжити найрадикальніших заходів, що в даній ситуації могло означати лише підтримку військового перевороту.

У березні 1973 р. у Вашингтоні відбулася подія, яка яскраво засвідчила характер майбутньої політики адміністрації Ніксона щодо Чилі. Мається на увазі відкриття другого раунду американсько-чилійських переговорів. Під час цих переговорів пропозиції чилійської сторони щодо врегулювання конфлікту були категорично відхилені. Натомість новий помічник держсекретаря у справах Латинської Америки Джон Кріммінс, який представляв США на цих переговорах, запропонував чилійському послу три варіанти вирішення суперечностей: або закріпити конфлікт, або залагодити його, або почати війну [7, р. 121]. Фактично це був прихований ультиматум. При цьому жодна з альтернатив була непринятною для Чилі. Закріплення конфронтації ставило б уряд Альєнде в тяжке міжнародне становище і розв'язувало б руки США для посилення агресії. Залагодження конфлікту означало прийняття американських умов, цілком неприйнятних для суверенного уряду. Війна також була недопустимою. Таким чином, переговори опинилися у глухому куті.

Така поведінка Сполучених Штатів служить красномовним свідченням того, що їх позиція відносно уряду Народної єдності не лише не змінилася після березневих виборів, а навпаки, набула ще агресивнішого хара-

ктеру, до того ж тепер американський уряд навіть не прикладав жодних зусиль, щоб це приховати. Отже, цілком правомірно буде зробити висновок про те, що після невдалої спроби усунути Альєнде законним шляхом, адміністрація Ніксона взяла курс на вирішення проблеми за допомогою сили, тобто за допомогою внутрішнього військового перевороту.

Підсумовуючи аналіз наведених у даній статті фактів, необхідно зазначити, що хоча в цілому позиція Сполучених Штатів щодо уряду Народної єдності залишалася незмінною і була направлена на недопущення, а потім й усунення його від влади, проте впродовж трьох років його існування вона зазнавала певних коректив залежно від політичних обставин, які склалися в Чилі на той чи інший момент. Характерною особливістю цього процесу ми можемо виділити ту обставину, що згадані корективи відбувалися в бік застосування щораз жорсткіших і рішучіших заходів, направлених на посилення тиску на демократично обраний уряд Народної єдності. При цьому позиція США пройшла еволюцію від мінімальних превентивних заходів без виділення спеціальних асигнувань, до рішення про насильницьке усунення незручного їм уряду. Як наслідок, протягом трьох років перебування при владі Альєнде та його уряд змогли відчувати на собі всі можливі методи тиску, на які була спроможною така наддержжава як Сполучені Штати Америки заради його усунення.

1. Сергеев Ф. Чили: анатомія заговора. – М., 1986. 2. Morley M. The United States and Chile. Imperialism and the Overthrow of the Allende Government. – N.-Y.; L., 1975. 3. Multinational Corporations and United States Foreign Policy: The International Telephone and Telegraph Company and Chile, 1970–1971. – Washington, 1973. – Part 1. 4. Multinational Corporations and United States Foreign Policy: The International Telephone and Telegraph Company and Chile, 1970–1971. – Washington, 1973. – Part 2. 5. New York Times. – September 5, 1970. 6. Sampson A. The Sovereign State of ITT. – Greenwich, 1974. 7. Uribe A. The black book of American Intervention in Chile. – Boston, 1975.

Надійшла до редколегії 18.01.06

О. Крикніцький, асп.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКА КРИЗА 1938 РОКУ: ДИПЛОМАТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

По новому переосмислено радянські ініціативи під час чехословацької кризи.

The article gives a new insight into the Soviet initiatives during the Czechoslovak crisis.

Політика СРСР в чехословацькому питанні ще в радянські часи була достатньо дослідженою [5, с. 127–182; 7, с. 356–390; 20; 24, с. 92–182; 25; 27, с. 159–222; 28; 30, с. 168–206]. Було залучено багато фактичних даних аби довести його миролюбність, відповідальність та надійність, як союзника, а активні збройні приготування мали б засвідчити серйозність намірів Москви в захисті територіальної цілісності Чехословаччини [6, с. 87–102; 12, с. 218–227; 18, с. 111–117; 19, с. 104–109; 32, с. 4–9]. Та нещодавно в російській історіографії з'явилися дослідження, які ставлять під сумнів серйозність цих намірів. Зокрема С. Случ вважає, що всі ці кроки радянського керівництва "залишалися лише демонстраційними акціями, які мали суто політичне забарвлення, до того ж з досить обмеженим ефектом" і мали на меті "переконати світ, з одного боку, у готовності СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, а з іншого, у неможливості здійснити цю допомогу внаслідок різноманітних, переважно ніби не залежних від Радянського Союзу причин" [8, с. 100; 31, с. 167]. Так само й Д. Наджафов поряд із західними країнами покладає вину на СРСР і звинувачує його в нерішучості [26, с. 77]. Обидві

версії не позбавлені слабких сторін, тому слід ще раз приділити увагу військово-дипломатичним акціям СРСР аби чіткіше зрозуміти її мотиви і прагнення.

У спадок від Версальської системи мирних договорів Чехословаччина отримала не лише приємні клопоти у вигляді державотворення, але й головний біль з приводу етнічних меншин. Найчисельнішою з них була німецька, яка переважно проживала в Судетах і становила чверть усього населення країни. Помітних успіхів німецькі політичні сили не досягали (не враховуючи далекого 1920 р., коли соціал-демократи здобули 11 % на виборах у парламент), жодній із 5–6 партій не вдалося завоювати симпатії більшості німецького населення Чехословаччини, а тому й повною мірою відстоювати їх інтереси. Суттєві зміни відбулися після приходу до влади в Німеччині Гітлера. У жовтні 1933 р. було засновано "Вітчизняний фронт судетських німців", на чолі із колишнім інструктором з гімнастики Конрадом Генлейном. Уже на парламентських виборах 1935 р., за активної підтримки з боку Німеччини, судетські нацисти досягають помітного успіху – вони стають лідерами виборчих перегонів (15 %)!. На муніципальних виборах у тра-

вні-червні 1938 р. вони лише закріплюють свій успіх, збираючи 90 % усіх німецьких голосів. Посприяла цим успіхам позиція президента Чехословаччини Масарика та правлячої Аграрної партії, які замість заборонити і не допустити їх до виборів вирішили знайти в них союзників проти комунізму [28, с. 158–163].

З квітня 1938 р. Генлейн розпочинає активні дії з актуалізації судетського питання і вихід його на міжнародну арену. Окрім висунення низки політичних вимог (федералізація, переорієнтація зовнішньополітичного курсу на Німеччину, дозвіл вільної пропаганди нацизму), проходять збройні провокації. Після аншлюсу Австрії в очак Старого Світу, це дає підстави вважати Чехословаччину черговим об'єктом експансіоністських устремлень Гітлера. Судетське питання починає активно обговорюватися в європейських політичних колах.

Коротко окреслимо позиції зацікавлених сторін у цьому конфлікті. *Великобританія*, як одна з провідних світових держав намагалася зберегти своє панівне становище, граючи на протиріччях та слабкостях інших гравців на міжнародній арені. У Німеччині вона, передусім, бачила зростаючу потужну силу, з якою необхідно рахуватися і за змогою використовувати. Потрібно було, перш за все, уникнути можливості початку чергової війни, яка могла серйозно позначитися на економіці воюючих сторін і призвести до поширення комунізму в Європі. Ізольований СРСР слід було не допустити на міжнародну арену до вирішення важливих питань. Натомість усі конфлікти мали бути вирішені у вузькому колі обраних – Англія, Франція, Італія і Німеччина. Коректуючи недосконалість Версальської системи та вдало граючи на німецьких амбіціях, Великобританія прагнула позбутися сильних конкурентів, спрямувавши зусилля Гітлера на Схід. Майбутня радянсько-німецька війна мала послабити обидві країни і ліквідувати комунізм. *Франція* остерігалася Німеччини, як небезпечно-загрозливого сусіда, проте в останні роки недалі частіше залишалася у фарватері переконань Англії. Позиція ж *Німеччини* була цілком протилежною – використовуючи французько-англійське угодовство і штучну радянську ізоляцію, а також користуючись їх взаємною недовірою та несприйняттям, поступово поширювати свій вплив на чимраз більше коло країн. Поетапно, поодиноч розбиваючи країни на своєму шляху, за їх рахунок збільшувати свій економічний потенціал, який сприяє черговій перемозі аж до гегемонії у світі. *Радянський Союз*, який набирив економічних потужностей, прагнув цілком адекватної реалізації себе на міжнародній арені, прийняття до "ліги великих держав" та участі у вирішенні важливих світових проблем. Надважливим завданням було не допустити зближення Англії та Німеччини, що загрожувало національній безпеці, а навпаки загострити їх взаємини аж до війни. У 1938 р. нагодою для реалізації цих амбіцій стала наявність радянсько-чехословацького договору про взаємодопомогу від 16 травня 1935 р. Керівництво *Чехословаччини* цілковито узалежнило свою позицію, у вирішенні міжнародних питань, від рішення Франції. Договір із СРСР йшов лише як прив'язка до радянсько-французьких домовленостей (2.05.35) і, як пересторога Польщі (суперечка за Тешинську обл.; німецько-польський договір від 26.01.34). Загравання із СРСР у найкритичніші дні (травень, вересень) було не більше ніж торгом, і слова президента Едуарда Бенеша тому найкраще підтвердження: "відносини СРСР і Чехословаччини завжди були і завжди залишаться другорядним питанням, яке залежить від позиції Франції та Великобританії. Нинішні зв'язки Чехословаччини з Росією цілком впливають із франко-російського договору, і якщо Західна Європа

втрапить інтерес до Росії, то й Чехословаччина його також втрапить. Чехословаччина завжди буде притримуватися Західної Європи, і буде завжди пов'язана з нею, і ніколи не буде пов'язана зі Східною Європою. Будь-який зв'язок з Росією буде притримуватися лише за посередництва Заходу і з його згоди" [20, с. 104]. Прага зважала на Францію та шукала підтримки у Лондона, а Великобританія з метою не допустити війни, падіння власного впливу та більшовизації Європи шукала шляхів порозуміння з Німеччиною. Таким чином Чехословаччина стала об'єктом політичної гри, у якій її цілісність стала розмінною монетою. Для Англії та Франції примара війни видавалася набагато більшою загрозою ніж виконання союзницьких обов'язків [5, с. 127–182; 7, с. 356–390; 20; 24, с. 92–182; 23, с. 140–162; 27, с. 159–222; 28; 30, с. 168–206].

У залаштункові переговори із чехословацького питання намагався ввірватися Радянський Союз. У березні-травні він декілька разів підтверджував і наполягав на можливості допомоги Чехословаччині згідно з існуючим договором. Та як згодом писав У. Черчілль: "Радянські пропозиції фактично ігнорувались... До них ставилися з байдужістю, щоб не сказати з презирством... Події йшли собі так, ніби Радянського Союзу не існувало" [34, с. 140].

В умовах непевної міжнародної ситуації та можливої загрози війни керівництво РСЧА провело низку заходів для посилення власної обороноздатності. У червні-липні 1938 р. Головною військовою радою було прийнято постанови про перейменування Білоруського та Київського військових округів на Особливі (відповідно БООВО та КОВО [9, с. 107–112]). Згідно з наказами Наркома оборони № 0151-0152 від 26.07.38 ці зміни набули чинності і в округах створювалися шість армійських груп: Бобруйська і Вітебська (БООВО), Житомирська, Вінницька, Одеська та кінна (КОВО) [9, с. 107, 109; 23, с. 166]. На даний час не виявлено документів, які б пояснювали мотивацію Кремля у прийнятті даних рішень. Аргументація ж радянських дослідників, що СРСР провів ці заходи задля змоги здійснення ефективної допомоги Чехословаччині, виглядає надуманою. Зокрема слід зазначити, що поряд з перейменуванням приймалося рішення з утворення двох нових округів – Калінінського й Орловського, а також про звільнення в запас командно-начальницького складу сусідніх національностей (німці, поляки, румуни, фіни, турки, мадяри, болгар, корейці, прибалти) у прикордонних округах (як свідчить практика, пізніше до таких заходів у СРСР вдавалися лише перед безпосередньою військовою загрозою – перед радянсько-польською, Зимовою та радянсько-німецькою війною) [9, с. 107–112]. У руслі цих рішень стає зрозумілим, що в умовах загострення міжнародної ситуації радянське керівництво зважало на можливість збройного конфлікту, вирішило перестраховатися, оптимізувати управління та виокремити, як особливий, Західний театр військових дій. Зрозуміло, що переправити таку силу армійських угруповань до Чехословаччини не було ні змоги, ні резону (варто також пригадати, що участь СРСР у громадянській війні в Іспанії не стала приводом для створення армійських угруповань). Такі заходи спрямовані, перш за все, на зміцнення власної обороноздатності. Убезпечити себе і показати серйозність намірів – ось головна рушійна сила Кремля в цих наказах.

У серпні СРСР вирішив нагадати знову про себе. У своєму зверненні від 11 серпня до дипломатичних представництв Берліна, Лондона, Парижа та Праги Москва, вкотре наголошуючи на своїх пропозиціях і з сумом констатувала, що західні країни "не вважають за потрібне добиватись нашої допомоги, ігнорують нас і між собою вирішують все, що стосується німецько-чехословацького конфлікту" [30, с. 187]. Це було відве-

рте визнання власної незатребуваності, яку щоразу більше намагалися подолати дипломатичним тиском і пропагандою антиагресорських збройних зусиль. 16–17 серпня радянський посол у Великобританії І. Майський знову нагадав представникам Англії, Чехословаччини та США про радянські ініціативи та рішучість у виконанні договірних зобов'язань [30, с. 187–188]. У відповідь 1 вересня французький повірений у справах в СРСР Ж. Пайяр, поцікавився у заступника Наркома закордонних справ В. Потьомкіна, якими ж будуть дії СРСР у разі нападу Німеччини на Чехословаччину, зважаючи на те, що Польща і Румунія відмовляються пропускати радянські війська [30, с. 188–189]. Слід зазначити, що про свою цілком негативну позицію в цьому питанні Варшава і Бухарест не раз повідомляли Париж та Берлін, як і одна одну [14, с. 99–110; 16, с. 272–274; 30, с. 177]. Про це знало і радянське керівництво, тому не слід дивуватися, що Москва жодного разу офіційно не запросила думку Польщі та Румунії щодо цього питання. У Кремлі також чудово розуміли, що позиція цих країн у значній мірі залежить від Франції, тому відповідь була відповідною: "За умови надання допомоги Францією ми готові рішуче виконувати всі наші зобов'язання з радянсько-чехословацького пакту, використовуючи всі доступні нам для цього шляхи" [13, с. 470–471]. Зіграти на руку радянській пропаганді і допустити Червону Армію в серце Європи, а радянське керівництво до вирішення міжнародних питань, було, на думку Лондона і Парижа небезпечніше ніж розчленування союзника. Радянський Союз своїми діями спонукав до загострення німецько-чехословацького конфлікту, з імовірним виникненням війни між Францією та Німеччиною, яка не лише б їх послабила, але створила добре підґрунтя для революційних процесів і більшовизації Європи (для прикладу, міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне (як і багато інших діячів) зазначав: "будь-яка угода краща ніж світова війна, внаслідок якої загине вся Європа і як переможець, так і переможений стануть жертвами світового комунізму" [29, с. 115; 30, с. 190–191]). Зневага до позицій СРСР цілком прогнозована і зрозуміла.

Тим часом військові приготування Німеччини, згідно з планом "Грюн" (план на війну із Чехословаччиною), уже добігали кінця, тому в середині вересня Берлін вдався до провокацій і загострення ситуації в Судетах аби кардинально вирішити цю проблему. 19 вересня, після домовленостей з Гітлером, Англія і Франція звернулися до Бенеша з вимогою передати Німеччині райони з переважаючим німецьким населенням. Слабкістю Праги скористалася й Польща, яка 21 вересня висунула претензії на Тешин. Для стримування сусіда Чехословаччина звернулася за підтримкою до Москви [15, с. 228–230, 241–252, 265].

Для СРСР це була чудова нагода ще більше привернути до себе увагу та відповісти на польський виклик, який вона зробила, провівши в середині вересня великі маневри біля радянського кордону. 19 вересня, на їх завершення в Луцьку відбувся найбільший парад в історії незалежної Польщі, за участі всіх родів військ. Цим Варшава давала розуміти, що готова дати відсіч СРСР у їх намаганнях продертись до Чехословаччини через польський кордон [30, с. 164–165].

Після прийнятого політичного рішення [11, с. 238], увечері 21 вересня 1938 р. Нарком оборони СРСР К. Ворошилов направляє директиви в КОВО та БОВО на проведення великих навчань військ біля польського кордону. У КОВО в район Новоград-Волинський, Шепетівка висувається Житомирська армійська група (командуючий – комдив Ф. Ремезов) у складі 8-го та 15-го стрілецьких корпусів /СК/ (7, 44, 45, 46, 60, 81 та 87-а

стрілецькі дивізії /сд/) та 2-го кавкорпусу /КК/ (3, 5, 14 кавдивізії /кд/), а південно-західніше Проскурова (район Волочиськ, Камянець-Подільський, Ярмолинці) Вінницька АГ (командуючий – комдив П.С. Іванов) у складі 17-го СК (72, 96, 97-а сд), 25-го танкового корпусу /ТК/ (4, 5 танкові і 1-а мотострілецька бригада), 4-й КК (9, 32, 34-а кд) та двох окремих танкових бригад /тбр/. До Проскурова (нині Хмельницький) перемістилося командування КОВО на чолі з командармом 1 рангу С. Тимошенко. Передислокація мала бути завершена до 23–24.09.38 [17, с. 515–518; 19, с. 105].

Подальшими постановами Політбюро за рахунок призову приписного складу проводилося посилення стрілецьких частин, авіаційних баз, танкових бригад, частин укрупнених районів та пунктів протиповітряної оборони (Ленінграду, Києва, Москви), з народного господарства вилучалася чверть мобілізаційної потреби в машинах. Для посилення південно-західного напрямку з Воронежа, у район Білої Церкви та Умані, перебазовувалася 2-га авіаційна армія. До кожної армійської групи залучалися три винищувальних полки, три полки швидкісних бомбардувальників та один полк важких бомбардувальників. Весь комплекс оборонних заходів охопив не лише прикордонні округи (Київський, Білоруський та Ленінградський), але й деякі внутрішні (Харківський, Московський, Орловський, Калінінський), а командно-політичний склад був залучений навіть з далеких округів (Уральський, Північно-Кавказький, Приволзький). 28 вересня усім зазначеним округам було наказано не звільняти в запас рядових та молодших командирів, які відслужили встановлені терміни [12, с. 221–226; 17, с. 516; 22, с. 221–224].

25 вересня Нарком оборони повідомляв Париж про готовність радянських 30-ти стрілецьких дивізій, а також деяких кавалерійських, авіаційних та танкових частин до виконання своїх зобов'язань [13, с. 530]. 29 вересня додатково привели до бойової готовності 17 стрілецьких дивізій, 22 танкові бригади та 34 авіаційні бази. Формувався і другий ешелон військ. Загалом у РСЧА наприкінці вересня було призвано із запасу близько 330 тис. чол. (з них до КОВО 108,5 тис. чол.). Угруповання ж військ прикордонних округів налічувало близько 270 тис. чол., 86 тис. коней, 2 тис. танків, 2 700 літаків та 2 200 гармат (з них у КОВО близько 170 тис.чол., 55 700 коней, 1 300 танків та 1 300 гармат) [4, л. 2–8; 19, с. 107–108; 22, с. 221–224].

На тлі військових приготувань Радянський Союз вирішив 23 вересня пригрозити Варшаві можливістю денонсації радянсько-польського договору про ненапад у випадку військових дій Польщі проти Чехословаччини [13, с. 515–516]. Крок, спрямований, перш за все, на підтримку Праги зі сподіванням, що перед загрозою поділу країни керівництво Чехословаччини таки звернеться за допомогою до СРСР і тоді конфлікту вже не уникнути. Москву на місце поставили досить швидко, уже увечері з Варшави надійшла відповідь, у якій рекомендувалося не втручатися не у свої справи [13, с. 523]. Відвертий дипломатичний ляпас, який вкотре нагадував про слабкі позиції СРСР на міжнародній арені, навіть порівняно з Польщею (їх обох не запросили до Мюнхена, проте останній дозволили окупувати Тешинський край). Цілковито зневажливо поставилася Варшава і до радянських військових заходів. Оцінюючи хід радянських маневрів, міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек зазначав: "Характер демонстрації був цілком політичний, а форма подекуди просто таки комічна" [31, с. 168]. Проте не виключено, що СРСР був готовий восени 1938 р. до агресії проти Польщі. Так, навесні 1938 р. в Кремлі не виключали поділу Польщі спільно з Німеччиною, а вже в середині вересня радянський військовий

аташе в Парижі повідомляв французьку сторону про можливість наступу на Варшаву [31, с. 162; 29, с. 253]. Однак самостійно на такі дії Москва не наважувалася.

Слід зауважити, що у провідних столицях світу Червона Армія не викликала поваги. Репресії 1937–1938 рр. перекреслили позитивний імідж, здобутий РСЧА в ході маневрів 1935–1936 рр. Як засвідчили проведені навчання 1938 р., іноземні експерти були не далекі від істини. Під час проведення часткової мобілізації було виявлено низку суттєвих недоліків: 1) система обліку військовозобов'язаних була запущеною, у списках панувала плутанина, вони не відображали реальної кількості приписників, а також їх технічний й освітній ріст, що приводило до неправильної і несвоєчасної підготовки; роботу ТСОАВІАХІМ було визнано незадовільною; 2) прибуття приписного складу відбувалося надзвичайно повільно і не вкладалося в жодні терміни, до того ж військові установи виявилися не підготовленими до їх прийому, внаслідок чого приписники по декілька днів могли знаходитися під відкритим небом, на сирій землі; навчання починалося зі значним запізненням; 3) коні, які надходили із народного господарства, виявилися цілком не придатними для служби в артилерії (карлики, худорба), догляд і збереження кінського складу були на дуже низькому рівні; 4) поставлені машини і трактори були в незадовільному стані і зовсім не забезпечені запчастинами, гумою, а подеколи і паливом; за належною експлуатацією машин та їх ремонтом у народному господарстві ніхто не слідкував, тому можливість їх використання виявилися обмеженими [1, л. 118–120; 9, с. 181–196].

Під час маневрів з'ясувалося, що управління військами не уміле, не налаштована розвідка, а також робота тилів і ППО, взаємодія між родами військ не налагоджена (особливо між танками й артилерією), слабка вогнева, стройова, тактична і фізична підготовка, робота артилеристів, зв'язківців, саперів, танкістів та авіаторів оцінювалася низько [3, л. 33–37]. Командування 95-ї стрілецької дивізії щиро визнавало: "Неважко собі уявити, що б могло бути, якщо дійсно була б оголошена війна" [1, л. 120]. Певним позитивним моментом цих військових заходів було піднесення морального духу і поліпшення дисципліни військовослужбовців. У частинах КОВО кількість надзвичайних випадків зменшилася [2, л. 157–158].

Отже, незважаючи на СРСР чехословацьке питання було вирішене на Мюнхенській конференції за участю Великобританії, Франції, Німеччини та Італії. Залишилося з'ясувати, якою ж справжньою була мета радянських військових заходів?

С. Случ, аргументуючи свою позицію, посилається на відсутність Чехословаччини в оперативному плануванні СРСР (зокрема в плані від 24 березня 1938 р.) та на відсутність реальних можливостей проходу до її кордонів [31, с. 160–161]. Обидві тези нам видаються сумнівними. Як свідчать документи, на 27 березня навіть у самій Чехословаччині цілком оптимістично змальовували своє внутрішньополітичне становище і не передбачали жодних серйозних загроз [17, с. 392]. Гітлер же отримав план "Грюн" лише у травні. По-друге, постійне оперативне планування ведеться не за можливими віддаленими акціями, а за найбільшими загрозами для країни, до яких належать окремі великі держави чи їх коаліції. Та це не може стосуватися виконання всіх договірних зобов'язань, тим паче, коли немає тісного союзу між країнами. Планувати можливість надання військової допомоги за відсутності з ним спільного кордону і залежно від позиції декількох країн (Польщі та Румунії – у наданні дозволу на прохід військ, а від рішення Франції, згідно з радянсько-чехословацьким договором, залежала сама можливість такої допомоги) було б не раціонально. При цьому Моск-

ва не раз закликала штаби зацікавлених сторін домовитися про такі заходи [13, с. 470–471; 15, с. 100–103; 30, с. 172–173]. Інша справа, що суттєво допомогти Радянський Союз не міг. У березні 1938 р. у французькому Генштабі обговорювали таку можливість і прийшли до висновку, що існуюча мережа залізниць й аеродромів Чехословаччини та суміжних країн (зокрема Румунії) не дозволяє сподіватися на широку й ефективну радянську підтримку [6, с. 94–95].

У Кремлі розуміли, що від позиції Лондона і Парижа залежав розвиток військово-політичної ситуації в Європі (зокрема, це видно з оперативного плану від 24.03.38 [33, с. 557–558]), тому військово-дипломатичним тиском всіляко прагнули здобути їх підтримку. Військові заходи були спрямовані на те, аби засвідчити можливість надання допомоги Чехословаччині. У такому випадку залишалось лише сподіватися, що західні країни між фашистською агресією та більшовицькою загрозою оберуть останню.

Військові і дипломатичні заходи СРСР не дозволяють сумніватись в тому, що Радянський Союз був готовий надати військову допомогу. Проте, зовсім не безкорисно. Заяви партійних лідерів свідчать, що в 1938 р. СРСР прагнув вийти на міжнародну арену активним політичним гравцем. Ще на лютнево-березневому пленумі (1937) ЦК ВКП(б) Сталін закликав перейти до вирішення питань міжнародного характеру. А наприкінці 1938 р. прямо сказав: "Бувають випадки, коли більшовики самі будуть нападати, якщо війна справедлива, якщо ситуація слушна, якщо умови сприятливі" і підкреслив, що радянський пролетаріат змушений буде силою обставин піти на визволення своїх побратимів в капіталістичних країнах з-під гніту буржуазії [21, с. 67–70]. Серед довготермінових планів Кремля було посилення напруженості між Англією і Францією з одного боку та Німеччиною з іншого, війна між ними і, як наслідок стратегічне домінування СРСР в Європі. Проте Мюнхен засвідчив слабкість позицій Радянського Союзу і недалекоглядність "миротворців".

1. Российский Государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 9, оп. 36, д. 2845; 2. РГВА. – Ф. 25880, оп. 4, д. 2; 3. РГВА. – Ф. 25880, оп. 4, д. 83; 4. РГВА. – Ф. 37977, оп. 5, д. 480; 5. *Безыменский Л.А.* Разгаданные загадки третьего рейха: Книга не только о прошлом : В 2 ч. – М., 1984. – Ч. 1; 6. *Борисов Ю.В.* Против фальсификации военной истории чехословацкого кризиса 1938 // Правда и лож в истории дипломатии : Сб. ст. – М., 1964; 7. *Волков Ф.Д.* Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М., 1980; 8. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг. – М., 1999; 9. Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 г. – 20 июня 1941 г.: Док. и мат. – М., 2004; 10. Год кризиса, 1938–1939: Док. и мат. : В 2 т. – М., 1990. – Т. 1; 11. *Горьков Ю.А.* Кремль. Ставка. Генштаб. – Тверь, 1995; 12. *Грылеев А.Н.* Накануне и в дни Мюнхена // Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918–1939: Из истории государственных, дипломатических, экономических и культурных связей. / Сб. ст. – М., 1968; 13. Документы внешней политики СССР. – М., 1977. – Т. 21; 14. Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1937–1939 : В 2 т. – М., 1981. – Т. 1; 15. Документы и материалы по истории мюнхенского сговора. 1937–1939. – М., 1979; 16. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1969. – Т. 6; 17. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений : В 5 т. – М., 1968. – Т. 3; 18. *Захаров М.В.* Генеральный штаб в предвоенные годы. – М., 1989; 19. История второй мировой войны, 1939–1945 : В 12 т. / Гл. ред. комис.: Д. Ф. Устинов (пред.) и др. Накануне войны. – М., 1974. – Т. 2; 20. *Крал В.* План Зет / Пер. с чеш. – М., 1978; 21. *Кулешова Н.Ю.* Военно-доктринальные установки сталинского руководства и репрессии в Красной Армии конца 1930-х годов // Отечественная история. – 2001. – № 2; 22. *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – М., 2006; 23. *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. – М., 2001; 24. *Мосли Л.* Утраченное время. Как начиналась вторая мировая война / Сокращенный пер. с англ. – М., 1972; 25. Мюнхен – преддверие войны: Исторические очерки. – М., 1988; 26. *Наджаров Д.Г.* СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 г. – март 1939 г. // Отечественная история. – 2000. – № 2; 27. *Овсяный И.Д.* Тайна в которой война рождалась. – М., 1971; 28. *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. – К, 2001; 29. *Ротштейн Э.* Мюнхенський договір / Пер. с англ. – М., 1959; 30. *Сиполс В.Я.* Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. – М., 1979; 31. *Случ С.З.* Польша в политике Советского Союза.

1938–1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия : Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачински, А.Н. Сахаров. – М., 2004; 32. Степанов А.С. Перед Мюнхеном // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4–5; 33. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и

др. : В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 2; 34. Черчилль У. Вторая мировая война : В 3 кн. – М., 1991. – Кн. 1 (Т. I–II).

Надійшла до редколегії 25.01.06

Г. Маргуза, асп.

ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА ЧАСІВ СТАЛІНІЗМУ (ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Проаналізовано творчість та діяльність О. Довженка в контексті сталінської доби, розкрито маловідомі факти впливу уряду на творчість та життя митця.

The author analyses O.Dovzhenko's creative work and activity in the context of Stalinism, discovers unknown before facts of influence and ruling screenwriter's activity and life by authority.

У Радянському Союзі на кінець 1930-х рр. було створено жорстку, закриту від зовнішнього світу систему, модель культури, при якій розрахунки, погляди і смаки однієї людини обмежували, стримували та викривляли розвиток літератури та мистецтва. Часом лише вождь приймав усі значущі рішення про розвиток культури, долю тих чи інших художніх витворів та їх авторів.

Олександр Довженко – геній ХХ ст. – жив у жорстоку епоху сталінщини. Його іменем було названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи, однак радянська влада зробила з О. Довженка людину, подібну до гвинтика, що творила на славу комунізму і в руслі партійної пропаганди.

Численні монографії, статті, спогади про кіномитця, що писалися протягом більше ніж сорока років, складають окремих розділ в історії мистецтва – довженкознавство. Існує близько вісімдесяти монографій, серед яких варто зазначити праці С. Коби, М. Куценка, О. Мар'ямова, С. Плачинди, І. Рачука, Р. Соболева [7]. Вони описують життєвий і творчий шлях митця, окремі погляди та принципи творчості. Однак дослідження радянського періоду мають характерні особливості – зображення митця генієм в усіх сферах, відповідність до політичної кон'юнктури, замовчування або перекручення багатьох фактів із життя. Новим підходом до дослідження життєдіяльності митця відрізняються роботи І. Дзюби [2], Д. Бабиценка [1], В. Марочка [9], історика кіно В. Кудіна [8], нова розвідка І. Кошелівця [6]. На сьогодні, на жаль, ще немає комплексних досліджень, присвячених аналізу суспільно-політичних поглядів кінорежисера, його позиції в умовах складної тоталітарної системи.

Метою статті є аналіз еволюції творчих орієнтирів О. Довженка в контексті сталінської доби в період з 1939 по 1956 рр.

Джерельною базою даної статті стали щоденникові записи О. Довженка, "Автобіографія", твори, що є доступними: повністю опубліковані його кіноповість "Україна в огні", статті, виступи, оповідання; також архівні документи Російського державного архіву літератури та мистецтва (РДАЛМ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України); матеріал документального кінофільму "Американська трагедія Довженка" (2006).

Велика Вітчизняна війна суттєво вплинула на творчу діяльність митця, на його уподобання та штовхнула його до створення творів, що не мали аналогів.

На початку другої світової війни О. Довженко був призначений художнім керівником Київської кіностудії, але пішов працювати на студію кінохроніки – події сьогодення притягували його. Він працював у Галичині близько двох місяців як керівник операторської групи і політпрацівник [3, с. 41–42]. Як зазначає В. Марочко, безпартійний режисер став політпрацівником, "кремлівські визволителі" українського народу направили операторську групу на чолі з славним режисером для створення

художньо-документальної стрічки про "визвольний похід" Червоної Армії. Становлення і функціонування радянської влади мала звеличити художньо-документальна стрічка українського режисера [9, с. 186–187]. Та О. Довженко був радий поїхати на Західну Україну, із знімальною групою він відвідав багато галицьких міст. Митець виступив на більшовицькому мітингу у Львові перед місцевим населенням 28 жовтня 1939 р. з історичною промовою. Як політпрацівник він передав присутнім "братерський більшовицький привіт" від українського народу, вітав селян з одержанням усіх українських земель у власність. У зв'язку з об'єднанням українських земель Олександр Петрович звернувся до історичної ретроспективи, згадавши Київську Русь, Галицьке князівство, литовсько-польське й австрійсько-польське ярмо, запорожців, першу світову війну, прихід соціалізму. Оратор говорив про вивчення української мови, патріотизм, інтернаціоналізм, подякував комуністичній партії, командарму С. Тимошенку, та не згадав ім'я Й. Сталіна. Потім О. Довженко брав участь у численних урочистостях поряд з політичними лідерами, неначе символізуючи "блок партійних і безпартійних".

Над фільмом "Визволення" (1940) митець працював з великим ентузіазмом, адже була можливість назавжди зафіксувати радість возз'єднання українців. Він хотів показати, як полтавський хлопець у солдатській шинелі зустрічається з галицькою селянкою, що ще вчора працювала на поміщика, тобто мав на меті розкрити глибокий історичний зміст об'єднання двох частин одного народу. Виявилося, що оператори не скористалися порадами О. Довженка: під впливом пошуку помпезності і парадности зображення подій тема долі окремої людини не знайшла місця у кінострічці [10, с. 289]. Фільм був ідеологічно спрямованим, однак геніальна рука режисера зафіксувала і перелякані обличчя галичан, які відчували "радість" визволення вже в перші місяці встановлення радянської влади.

О. Довженко зрозумів марноту власних зусиль, бо як замовники фільму, так і його безпосередній виконавець були зорієнтовані на створення фільму за стандартом – парадного, поверхового, далекого від першопочаткової ідеї режисера. Пізніше, перелічуючи свої роботи, він не любив згадувати "Визволення".

Навесні 1941 р. роботу над сценарієм "Тарас Бульба" за гоголівською повістю, до якого вже накопичилися нариси за декілька років, було закінчено. Режисер приїхав до Києва щоб розпочати зйомки фільму, та почалася війна. Воювати митець не міг через стан здоров'я, та воював "словом й екраном".

Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах України під назвою "До зброї!". Так розпочався новий плідний етап творчості О. Довженка воєнного періоду. Статті, нариси, оповідання, художні твори, опубліковані в цей час і високо поціновані критикою, принесли йому широке визнання серед військових та населення.